

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
(Aukštosios mokyklos
atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)

2000

LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJOS
STUDIJOS

Lietuvos istorijos institutas

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
*(Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)*

VILNIUS

LII
LEIDYKLA

2000

UDK 947.45
Li-191

REDAKCINĖ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Darius Staliūnas
Giedrius Subačius

ISSN 1392-0391
ISBN 9986-780-30-6

© Darius Staliūnas, 2000
© Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, 2000
© Lietuvos istorijos institutas, 2000

TURINYS

PRATARMĖ.....	7
ĮVADAS.....	8
1832–1855 M.: VILNIAUS UNIVERSITETO UŽDARYMAS IR RUSIJOS ŠVIETIMO SISTEMOS LUOMIŠKUMAS.....	18
XIX A. 6-OJO DEŠIMTMEČIO ANTROJI PUSĖ: RUSIŠKOS AUKŠTOSIOS MOKYKLOS SUMANYMAI.....	25
Lietuvos bajorija socialinių-ekonominių ir politinių pertvarkymų akivaizdoje.....	25
Lietuvos bajorijos peticijos dėl aukštosios mokyklos įkūrimo 1855–1856 m.....	29
Aukštosios realinės mokyklos Vilniuje projektas 1857–1859 m.....	32
Vilniaus archeologijos komisija – pakopa į universitetą.....	36
1860–1861 M.: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO PRADŽIA.....	38
Tarptautinės konsteliacijos kaita ir „lenkų klausimas“.....	38
Kur turi mokytis Šiaurės Vakarų krašto jaunimas?.....	42
Politinės Lietuvos „baltųjų“ orientacijos ir „derybos“ su valdžia.....	45
Vilniau švietimo apygardos vadovybės nuostatos.....	53
1862–1863 M. SAUSIO MĖNUO: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO APOGĖJUS.....	55
Tarptautinė situacija 1861 m. pabaigoje – 1862 m. pradžioje ir „lenkų klausimas“.....	55
Viktoras Starzeński ir Vladimiras Nazimovas.....	56
Lietuvos „baltųjų“ švietimo sistemos reformavimo programa.....	59
Vilniaus generalgubernatoriaus „tautinės politikos“ receptai 1862 m. vasarą.....	64
Viktoro Starzeński veikla 1862 m. antroje pusėje.....	66
Nauja „tautinė politika“ Šiaurės Vakarų krašte 1862 m. pabaigoje – 1863 m. pradžioje?.....	70
1863–1873 M.: RUSIFIKACINIAI AUKŠTOSIOS MOKYKLOS ĮKŪRIMO PROJEKTAI.....	76
Michailo Muravjovo sumanymas steigti universitetą Vilniuje.....	76
Aukštosios stačiatikių dvasinės akademijos projektas 1863–1864 m.....	88

Rusifikaciniai aukštosios mokyklos projektai 7-ojo dešimtmečio pabaigoje – 8-ojo dešimtmečio pradžioje.....	93
„LIETUVIŠKŲ STIPENDIJŲ“ GENEZĖ.....	100
Stipendijų steigimo aplinkybės.....	100
Aleksandro Hilferdingo etnopolitinės projekcijos.....	105
Stipendijų skyrimo tvarka.....	108
XIX A. PABAIGA – XX A. PRADŽIA: VILNIAUS ŽEMĖS ŪKIO DRAUGIJOS INICIATYVA RUSIJOS „TAUTINĖS POLITIKOS“ KONTEKSTE.....	110
Rusijos „tautinė politika“ ir aukštasis mokslas XIX a. pabaigoje.....	110
Vilniaus žemės ūkio draugijos sumanymas.....	113
Valdžia ir aukštosios mokyklos steigimo Šiaurės Vakarų krašte problema.....	117
POLITINĖS TENDENCIJOS LIETUVOJE 1905–1907 M. IR VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO KONCEPCIJOS.....	124
Politinės tendencijos Lietuvoje.....	124
Lietuviškasis universitetas.....	129
Lenkiškasis universitetas.....	132
Lietuvos universitetas.....	132
Rusiškasis universitetas.....	138
1908–1914 M.: VALDŽIOS POLITIKA IR VISUOMENĖS INTERESŲ POLIARIZACIJA.....	142
Vilniaus m. dūmos iniciatyva 1907 m. pabaigoje.....	142
Visuomenės interesų poliarizacija aukštojo mokslo srityje.....	147
Rusijos „tautinė politika“ ir galimybė įkurti aukštąją mokyklą Šiaurės Vakarų krašte.....	150
VILNIUS AR KAUNAS? SOCIOKULTŪRINĖS IR IDĖJINĖS UNIVERSITETO SUKŪRIMO KAUNE PRIELAIDOS XX A. PRADŽIOJE.....	156
Lietuvių klerikalų etnokultūrinė orientacija XX a. pradžioje.....	156
Kaunas kaip etnografinės ir klerikalinės Lietuvos centras.....	160
XX a. pradžios alternatyva: Vilnius ar Kaunas	162
IŠVADOS.....	166
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA.....	171
TRUMPINIAI.....	187
SUMMARY.....	188
STRESZCZENIE.....	199
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ.....	210

1860–1861 M.: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO PRADŽIA

Tarptautinės konsteliacijos kaita ir „lenkų klausimas“

Penktojo dešimtmečio pabaigoje – šeštojo pradžioje Lietuvos bajorijos siekiamas palankia linkme ėmė keistis tarptautinė konsteliacija. Rusijos sąjungą su Austrija ir ypač su Prūsija, be kita ko, cementavo ir „negatyvi politika Lenkijos atžvilgiu“, susiformavusi XVIII a.¹ Po 1831 m. toji politika buvo sutvirtinta Miunchengrėtco sutartimi. Be kita ko, joje buvo užfiksuota nuostata, kad pasirašiusios valstybės, t. y. Rusija, Prūsija ir Austrija, padės viena kitai iškilus problemoms su lenkais. Tai ir suprantama. Lenkų siekis atkurti Abiejų Tautų Respubliką buvo pavojingas visoms ją padalijusioms kaimynėms. Nėdviprasmiškai Lenkijos reikšmę Rusijai apibūdino Piotras Valujevas: „Mes Lenkijos atsižadėti negalime. Kur tada nubrėšime sieną tarp Lenkijos ir mūsų bei kur paliksime sau sąlyčio su Europa tašką, jei atskirsime Lenkiją? Palangoje?“² Šis „lenkų klausimo“ ryšys su Rusijos-Prūsijos sąjunga ypač ryškiai buvo matomas, kai valdžia septintojo dešimtmečio pradžioje suteikė nemažai nuolaidų Lenkijos Karalystei (jas trumpai aptarsime vėliau). Tuomet Prūsija bijojo, kad Rusija gali tapti lenkų Pjemontu, o tai atvestų prie prorusiškų tendencijų stiprėjimo tarp Prūsijos ir Austrijos valdžioje buvusių lenkų. Kita vertus, Prancūzija siekė įvairyti pleišta į Rusijos ir Prūsijos santykius. Būtent ši

¹ K. Zernack, *Polen und Rußland. Zwei Wege in der europäischen Geschichte*, Berlin, 1994, S. 338–339; idem, *Конец эпохи великих держав в европейской политике, Вопросы истории*, 1993, № 5, с. 41–50.

² *Дневник П. А. Валуева, министра внутренних дел, в двух томах*, т. 1: 1861–1864, Москва, 1961, с. 99.

aplinkybė greta visuomeninės opinijos bei lenkų emigrantų veiklos ir skatino Napoleoną III kelti „lenkų klausimą“ derybose su rusais.

Dvi valstybės Europoje – Rusija ir Prancūzija norėjo pakeisti nusistovėjusį status quo. Pirmosios taikinyje buvo Paryžiaus taikos sutarties, antrosios – Vienos kongreso priimtų sprendimų peržiūrėjimas. Prancūzija siekė ištvirtinti Italijoje ir prisijungti Nicaą bei Savoją, o Rusijai rūpėjo panaikinti Paryžiaus kongrese įteisintą Juodosios jūros neutralizaciją bei atgauti Besarabiją. Taigi nuo Krymo karo pabaigos susidarė palanki situacija šioms valstybėms suartėti. Pirmieji žingsniai šia linkme buvo žengti jau Paryžiaus taikos kongreso metu, kai Napoleonas III paklausė Rusijos delegacijos vadovą Aleksandrą Orlovą, ar Rusija nepalaikytų Vienos traktato revizijos. Vėliau, 1857 m., prancūzai pradėjo siūlyti rusams ir kitą masalą – kariauti su Austrija ir prisijungti Galiciją, tačiau Rusijos imperija nebuvo pasiruošusi veltis į karą, todėl tuo metu suartėjimas neįvyko. Tada Napoleonas III ištraukė dar vieną kortą: pasiūlė Rusijai tartis dėl būsimo Balkanų pusiasalio politinio sutvarkymo, kai ten subyrės ir taip jau silpna Osmanų imperijos valdžia. Būtent tikimybė peržiūrėti Paryžiaus taikos sutartį bei įtvirtinti savo įtaką Balkanuose paskatino Rusiją paremti Prancūziją 1860 m., kai ši prisijungė Savoją ir Nicaą. Rusijos pozicija neleido sudaryti antiprancūziškos koalicijos, kuri būtų sutrukdžiusi Napoleono III planus. Visas šis tarptautinės konsteliacijos pasikeitimas, tiksliau, tam tikrų galimo pasikeitimo požymių atsiradimas, svarbus todėl, kad jis turėjo tiesioginių, o dažniau ir netiesioginių, pasekmių rusų valdžios politikai Lenkijos Karalystėje bei Šiaurės Vakarų krašte.

Šie pokyčiai tarptautinėje situacijoje turėjo dar vieną aspektą, kuris taip pat žadėjo tam tikrų permainų Rusijos vidaus politikoje. Rusijos atsitraukimas nuo tradicinės sąjungos su Europos monarchais ir suartėjimas su Prancūzija implikavo tam tikrus jos politinio elito propaguotos integracinės ideologijos pasikeitimus bent jau retorikos lygmenyje. Napoleonas III, kaip žinoma, žaidė vadinamąja „tautine korta“. Tačiau kur kas svaresnį vaidmenį čia galėjo suvaidinti vadinamasis Rytų klausimas. Labai suvaržyta militarine prasme ir apskritai nepasiruošusi didesniems susidūrimams Rusija tegalėjo ruošti dirvą būsiniams pertvarkymams šiame regione. Niekas kitas, kaip tik slavų bendrumo idėja, t. y. etninio solidarumo sureikšminimas, negalėjo šiuo atveju taip pasitarnauti Rusijos interesams. Tiesa, šią „proprancūziškąją“, daugiausia užsienio reikalų ministro Aleksandro Gorčiakovo vykdytą politiką palaikė ne visi imperijos politinio elito nariai. Sunkiausia sąjungos su Prancūzija nauda buvo įtikinti Aleksandrą II. Be to, slavofilizmo idėjoms tuo metu Rusijoje buvo

užkirstas kelias į spaudą. Dviejų Rusijos užsienio politikos koncepcijų susidūrimas atsispindi ir dokumente, kuris 1859 m. buvo sudarytas Liaudies švietimo ministerijoje (ši ministerija tuo metu rūpinosi ir cenzūros reikalais). Šiame dokumente apibūdinti imperijos santykiai su didžiosiomis Europos valstybėmis: „Visi žino, kad tiek Rusijos, tiek Prancūzijos vyriausybių požiūriai į svarbiausius šiuolaikinius klausimus beveik tapatūs. Taip pat žinoma, kad patys draugiškiausi santykiai egzistuoja tarp mūsų [Rusijos] ir Prūsijos. Kai dėl Anglijos, tai abi pusės išreiškia norą palaikyti gerą sutarimą. Ir Austrijos atžvilgiu nedraugiški jausmai pradeda švelnėti, tiesa, nepereidami į suartėjimą“³. Tai, kad pirmoji Rusijos „draugų“ gretoje buvo paminėta Prancūzija, aiškiai rodė mūsų ką tik įvardytus pokyčius tarptautinėje arenoje. Šis svyravimas Rusijos užsienio politikoje, taip pat Balkanų klausimo suaktualinimas, kaip matysime iš vėlesnių metų įvykių, neliko nepastebėtas ir Lietuvoje.

Kai kurių tyrinėtojų teigimu, kaip tik 1860 m. Lietuvoje pradėjo formuotis vadinamoji Baltųjų partija⁴. 1860 m. gegužės mėnesį įvyko keturių Lietuvos gubernijų (Vilniaus, Kauno, Gardino ir Minsko) bajorijos atstovų suvažiavimas, kuriame buvo parengtas Žemės ūkio draugijos statuto projektas⁵.

Rimčiausias šios bajorijos dalies bandymas išgauti nuolaidų kraštui buvo siejamas su Aleksandro II atvykimu į Vilnių. Bajorija ruošėsi iškelti puotą caro atvykimo proga ir įteikti peticiją, kurios tekstą parengė Gieysztoras. Be Gieysztoro, pagrindiniai šios akcijos organizatoriai buvo E. Römeris, Medardas Kończa bei Liubomiras Gadonas. Apie tos peticijos tekstą galime spręsti tik iš Gieysztoro atsiminimų. Greta reikalavimų reformuoti teismų sistemą ir sulygtinti visų konfesijų teises Gieysztoro parengtoje peticijoje prašoma gražinti universitetą Vilniuje. Tai atitinka visos valstybės interesus, kadangi šią dieną jaunimas, neturėdamas pakankamai lėšų įgyti išsilavinimą kažkur toliau, turi pasitenkinti vidurinėmis mokyklomis, todėl yra apsišvietusių ir gerų valdininkų trūkumas“⁶.

³ Raštas apie žurnaluose esančias politines apžvalgas, 1859 m. [dokumente kita ranka prancūzų kalba įrašyta 1859 m. rugpjūčio 24 d. data, matyt, rodo, dokumento gavimo datą], *RVIA*, f. 735, ap. 10, b. 305, l. 199.

⁴ В. Б. Бикунич, *Революционная организация восстания 1863–1864 гг. в Литве и Белоруссии*, диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Вильнюс, 1973, *МAB RS*, f. 26, b. 1516, l. 29.

⁵ [J. Gieysztor], *Litwa przed rokiem...*, s. 24.

⁶ Idem, *Pamiętniki...*, s. 84.

Nors peticiją, Gieysztoro liudijimu, parėmė net tokie nuosaikūs veikėjai kaip Benediktas Tiškevičius bei Kauno gubernatorius Stanislovas Chomińskis⁷, tačiau valdžia neleido organizuoti pokylio Aleksandro II garbei. Tada bandyta tartis su Vilniaus gubernijos bajorvedžiu A. Domeika, kad šis įteiktų peticiją carui. Šis lyg ir buvo sutikęs perduoti prašymą vien dėl universiteto atkūrimo, tačiau Nazimovas privertė apskritai atsakyti minties apie peticiją⁸. Po pietų, kuriuose, kiek žinoma, krašto visuomenei atstovavo tik A. Domeika, Aleksandras II net pareiškė Vilniaus gubernijos bajorvedžiui, jog esąs nepatenkintas bajorija ir norįs, kad „žinotų ir čia, ir užsienyje, jog čia ne Lenkija, bet rusiškos gubernijos; bajorijai lieka užsitarnauti mano pasitikėjimą“⁹.

Aleksandro II atsisakymas priimti Lietuvos bajorų peticiją ir pakankamai griežtai skambantis jo „atsisveikinimo žodis“ galėtų sudaryti įspūdį, kad valdžia nesirengė suteikti daugiau jokių nuolaidų. Tačiau sugretinus kai kuriuos valdžios politikos faktus vadinamųjų vakarinių pakraščių atžvilgiu, galima nesunkiai pastebėti aiškų svyravimą: po griežto „ne“ dažnai nepraėjus ilgesniam laikui, aplinkybių verčiama, valdžia sutikdavo daryti nuolaidų. Taip, pavyzdžiui, atsitiko Kijevo ŠA. 1860 m. birželio 9 d. Kijevo gubernijos bajorija nusprendė prašyti caro, kad lenkų kalba kaip dalykas būtų dėstoma Kijevo universitete, gimnazijose ir kadetų korpuse. Aleksandras II, sužinojęs apie tokį ketinimą, reagavo griežtai: „Labai apgailestauju, nes jie gaus neigiamą atsakymą“¹⁰. Tačiau jau tų pačių metų birželio 16 ir rugėjo 6 d. lenkų kalba caro įsakais kaip laisvai pasirenkamas dalykas buvo įvesta Kijevo, Voluinės ir Podolės gubernijų gimnazijose bei bajorų mokyklose¹¹.

⁷ Ibid., s. 83.

⁸ Ibid., s. 88; [J. Gieysztor], *Litwa przed rokiem...*, s. 25.

⁹ Aleksandro Domeikos 1862 m. liepos 31 d. laiškas broliui Ignui, *LBP*, Adomo Micevičiaus muziejus, signatūros Nr. 1018, lapai nenumeruoti; Kiti šaltiniai taip pat pateikia panašius imperatoriaus žodžius: A. Sierakowska, *Apie Dalevskių šeimą, LVIA*, f. 1135, ap. 8, b. 38, l. 90 (šiuose prisiminimuose klaidingai pateikta šių įvykių data – 1858 m.); koresp. [?], *Z Wilna, Wiadomości polskie*, 1860, Nr. 41, s. 178; [?], Wilno, 6 listopada 1860, *Przegląd Rzeczy Polskich*, Paryž, 12 listopada 1860 r., s. 26.

¹⁰ Kijevo generalgubernatoriaus 1860 m. birželio 11 d. raštas Aleksandriui II su caro atsakymu, *RVIA*, f. 982, ap. 1, b. 43, l. 1.

¹¹ С. В. Рождественский, *Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения*, Санкт-Петербург, 1902, с. 383.

Šie įvykiai Kijevo ŠA rodo, kad centrinė valdžia neturėjo vieningos politinės taktikos vadinamųjų pakraščių atžvilgiu. Staigus pozicijos pasikeitimas aiškintinas ne tik skirtingų strategijų koegzistavimu valdančiuosiuose sluoksniuose, bet ir besikeičiančių aplinkybių – tiek tarptautinėje arenoje, tiek vidaus gyvenime įtaka.

1861 m. pradžios įvykiai išjudino visą imperiją. 1861 m. vasario 19 d. buvo paskelbtas baudžiosos panaikinimas. Valstiečiai tapo bendrosios civilinės teisės subjektais, tačiau apie pilietinių teisių suteikimą jiems tegalima kalbėti labai sąlygiškai. Nepaisant šios aplinkybės, valstiečių emancipacija kėlė daug rūpesčių socialiniam imperijos elitui, neaplenkiant ir Lietuvos. Situacija komplikavosi ir Lenkijos Karalystėje. Tų pačių metų vasario 15 d., Varšuvoje kariuomenei vaikant demonstraciją, žuvo 5 demonstrantai, daug buvo sužeistų.

Tada valdžia ryžosi padaryti tam tikrų nuolaidų Lenkijos Karalystėje. 1861 m. kovo 14 d. Aleksandro II įsaku čia buvo įkurtos: Valstybės taryba, tiesa, susidedanti tik iš skiriamų narių; Dvasinių reikalų ir liaudies švietimo komisija, vadovaujama lenko kataliko (jau kovo 15 d. jos direktoriumi paskirtas Aleksandras Wielopolskis); renkamos gubernijų, apskričių ir miestų tarybos; Vyriausioji mokykla.

Peterburge, kaip ir anksčiau, vyravo diferencijuotas požiūris į galimų nuolaidų ribas Lenkijos Karalystėje ir Šiaurės Vakarų krašte. Net Valujevas buvo griežtas šiuo požiūriu: „Karalystėje Rusijos vyriausybė, atsižvelgdama į jos istorinės praeities ypatumus nuo Vienos kongreso iki dabartinio laiko, veikia atsargiai ir nuolaidžiai, o Vakarų gubernijose nėra priežasčių tokiam atsargumui ir nuolaidumui. Priešingai, bet koks nuolaidžiavimas nepaprastai pavojingas ir žalingas. Jis atrodo kaip bejėgiškumas arba abejojimas savo reikalu“¹².

Kur turi mokytiis Šiaurės Vakarų krašto jaunimas?

Nors valdžia nesirengė suteikti naujų nuolaidų Lietuvai švietimo srityje, tačiau kitos aplinkybės, tiksliau, studentų judėjimas vertė ją svarstyti aukštosios mokyklos įkūrimo Šiaurės Vakarų krašte galimybę.

Į įvykius Varšuvoje sureagavo ir universitetų studentija. Kijevo generalgubernatorius Ilarionas Vasilčikovas susirūpino situacija Šventojo Vladi-

¹² Ministrų tarybos 1861 m. liepos 13 d. posėdžio protokolas, *RVIA*, f. 1275, ap. 1, b. 14, l. 19.